

Doctor
ANTONI COMAS

IN *MEMORIAM*
25 ANYS

UNIVERSITAT DE BARCELONA

C O L · L E C C I Ó
H O M E N A T G E S

29

Doctor
ANTONI COMAS
—

 N MEMORIAM

25 ANYS

Doctor
ANTONI COMAS

 IN MEMORIAM
25 ANYS

Publicacions i Edicions

ÍNDIX

Paraules de la degana de la Facultat de Filologia	11
Paraules del director del Departament de Filologia Catalana	15
Nota sobre l'edició	19
Dues conferències:	
Joan Alegret, <i>La literatura a les «Recherches historiques sur la langue catalane» de Jaubert de Paçà</i>	21
Andrea Battistini, <i>Lo specchio e la lampada. Il paesaggio letterario settecentesco dal Bello al Sublime</i>	51
Evocacions i altres textos:	
Jordi Llovet	63
Carles Miralles	67
Josep M. Pujol, presentació del llibre <i>Antoni Comas i Pujol (1931-1981). Ara que fa vint-i-cinc anys</i>	73
Reedició d' <i>Antoni Comas i Pujol (1931-1981). Ara que fa vint-i-cinc anys</i>	79
Dolors Lamarca, Núria, Eulàlia i Mercè Comas Lamarca, <i>Memòries, escrits</i>	87
Antoni Comas, <i>Poemes</i> , a cura de Mercè Comas	151
Francesc Bonastre, <i>Antoni Comas, en el record amical</i>	173
Francesc Bonastre, Begoña López, Alejandro Zabala, <i>Quatre poemes de Salvador Espriu a la memòria d'Antoni Comas i Pujol</i>	175
Àlbum	191

HOMENATGE
AL DR. ANTONI COMAS
EN EL VINT-I-CINQUÈ ANIVERSARI
DE LA SEVA MORT

EN RECORD D'ANTONI COMAS,
CATEDRÀTIC DE LLENGUA I LITERATURA
CATALANES A LA UNIVERSITAT DE BARCELONA

Montserrat Camps Gaset
Degana de la Facultat de Filologia

En ocasió de la commemoració del vint-i-cinquè aniversari de la mort del Dr. Antoni Comas, primer catedràtic de Llengua i Literatura Catalanes de la Universitat de Barcelona, a la seva ciutat natal, Mataró, molts vam tenir l'ocasió de recordar la seva persona, el seu tracte i els detalls de la quotidianitat que vam compartir amb l'amic i el professor. Des de la Facultat de Filologia es vol retre també homenatge a la seva memòria, amb el seu record i amb un acte acadèmic en què es comparteix, sobretot, la dèria pels temes i els estudis que ell tant va aprofundir en vida, és a dir, la literatura catalana i especialment la del segle divuit, que ell va rescatar de l'oblit literari i de la ignorància.

Pocs records tinc jo personalment, per raó de la meua edat, del Dr. Comas. En canvi, companys més grans l'han definit amb exactesa: “un home bo”. La millor definició que pot restar d'una persona quan ja no hi és. M'explicaven, de les seves primeres classes, un fet que a nosaltres ens resulta ja desacostumat. El Dr. Comas els preguntà, fa quaranta anys, si podia fer la classe en català. I tots van respondre que sí. Fer la classe en català era un acte d'afirmació i de reivindicació de la llengua i de la identitat. Eren, sortosament, uns altres temps.

L'aniversari de la mort del Dr. Comas ha coincidit amb la commemoració del 45è aniversari dels estudis de català a la Universitat de Barcelona, i no és pas un sobreafegit. Als anys 60, el Dr. Comas hi donà classes de llengua catalana, les primeres a la Universitat després de la guerra civil. La llengua catalana s'havia ensenyat en la clandestinitat domèstica, així l'hem apresat molts o tenim històries familiars de resistència, de vegades dolorosa. Ell fou el primer catedràtic de llengua i literatura catalanes, en uns temps en què començava a clivellar-se la rigidesa de la dictadura, perquè la voluntat dels pobles sempre acaba desgastant els dictadors.

A quaranta-cinc anys vista, això no ens impressiona gaire. De fet, des-

gaire. Però no hauríem d'oblidar mai que hem lluitat molt per ser un país normalitzat amb una llengua normalitzada i que, quan han claudicat les institucions, el paper de les persones singulars, que amb imaginació i coratge han salvat la llengua contra tota expectativa i han creat iniciatives que no tenien cap esperança de futur per la política del temps, ha estat decisiu, i em refereixo, per exemple, a la revista "Curial" que ell fundà i que li fou prohibida.

No deixa de ser simptomàtic, al meu parer, que l'obra més cèlebre del Dr. Comas, almenys per als qui no som experts, siguin els seus estudis sobre el segle XVIII català, la mal anomenada (mal anomenada abans d'ell) Decadència. Per l'arbitrària decisió d'un rei foraster, el català fou prohibit i vilipendiat. Antoni Comas estudià sobretot aquest període, al qual avui dediquem la jornada en honor seu, i demostrà que, a sota de la closca d'una pretesa desaparició de la literatura, hi aletejava tot un eixam d'autors prou vius i bategants. Avui dia es parla molt de recerca i d'innovació, de transferència de coneixement i del deute de la Universitat amb la societat. Doncs bé: l'obra del Dr. Comas seria, avui, el millor exemple d'innovació i de transferència. Va retornar a la societat catalana un segle que li havia estat robat, no solament per la destralleria d'un rei venjatiu, sinó per la desídia i la ignorància del mite popular que deia que els catalans ja no havíem escrit res fins a la Renaixença. Ell va retrobar i retornar al poble un tros de dignitat, i això és veritablement complir el deure universitari amb el país.

El segle XVIII no havia de ser l'última vegada que el català patia la fúria de la repressió. Quan tornà a ser prohibit, durant el franquisme, no desaparegué, ans s'amagà en la resistència singular, tossuda i constant de les iniciatives privades i del treball pacient i astutament fèrtil dels qui no obeïren la prohibició. Per això, recordar el Dr. Comas és commemorar el compromís d'una persona directament lligada amb la història de la nostra institució i de la llengua catalana a la Universitat, que és el mateix que dir amb la conservació i la transmissió de la llengua a partir del rigor i de la serietat.

Quan el Dr. Comas va morir, fa vint-i-cinc anys, tot just havia començat la democràcia al país, amb una Constitució molt jove que obria la porta a un Estatut d'autonomia llargament reclamat. En aquell moment, la Universitat, que aleshores ja tenia una Facultat de Filologia de pocs anys, començava a renovar les estructures i a democratitzar-se. L'any 1985, i sota la direcció d'un Rector també Catedràtic de Filologia Catalana, el Dr. Antoni Maria Badia i Margarit, la Universitat es donà a si mateixa el primer Estatut democràtic després de la guerra. Hi ha hagut molts canvis, al país, en aquests 25 anys d'absència del Dr. Comas. Ara, la filologia catalana ha esdevingut un estudi

El 2003, la Universitat es donà a si mateixa un nou Estatut. Ara ja no és estrany que hi hagi classes en català, sinó que ha esdevingut un fet habitual, i es fa públic, per normativa, a la Universitat de Barcelona, en quin idioma s'impartirà cada assignatura. I si el català, als anys seixanta, havia de treure el cap tímidament en els estudis universitaris, ara, a l'Estatut del 2003, l'article 6.4 estableix que «La Universitat de Barcelona ha de fomentar el coneixement i l'estudi de la llengua i la cultura catalanes». S'ha fet molt de camí. L'any 2004, la Universitat de Barcelona, en aplicació d'aquest article de l'Estatut i d'acord amb la Llei de política lingüística i la Llei d'universitats de Catalunya, establí que, per a ser professor contractat permanent a la Universitat de Barcelona, calia demostrar el coneixement de català mitjançant l'acreditació del nivell C de la llengua, i així s'ha fet en totes les contractacions durant aquests dos anys, sense cap incident. El novembre de 2006, la Universitat, a través dels seus òrgans democràtics, establí, per unanimitat, que aquest requisit seria també exigible a qui volgués esdevenir-ne professor funcionari. En qualsevol Universitat del món, l'imperatiu de conèixer la llengua del país, si es vol passar tota la vida professional treballant-hi, no és motiu de discussió de tan evident com és. A casa nostra, qualsevol iniciativa de normalitat requereix un esforç suplementari.

I per això celebrem la memòria d'un il·lustre professor que fou també un il·lustre lluitador en defensa de la normalitat perduda, i celebrem la normalització lingüística i la reconstrucció d'una societat plural i oberta al món i a la innovació. Esperem que no s'acostin temps negres en què es perdi allò que s'ha aconseguit amb tant d'esforç i que no es facin enrere les iniciatives que, gràcies a persones com les que van fer-ho possible l'any 60, han permès que avui la Universitat de Barcelona compti amb un Estatut com el que té i amb uns estudis de llengua i literatura catalanes com els que té. Que no puguem tornar a parlar d'una altra decadència ni d'una altra prohibició. De vegades, quan ens sembla que hem assolit una fita, ens trobem que una ensulsiada antidemocràtica ens desmunta tota una normalitat treballósament construïda. La història de la nostra llengua i dels nostres estudis de literatura va lligada a la història de la democràcia, de la decisió col·legial, de la voluntat dels ciutadans i, per tant, també de la comunitat universitària.

Felicitem-nos, doncs, per haver arribat fins aquí i honorem la memòria de qui ens ha construït el camí per arribar-hi. Ara estem abocats a més canvis universitaris: el llarg procés d'integració en l'Espai Europeu d'Educació Superior arriba ara al final i aviat els ensenyaments universitaris respondran a una organització i sobretot a una metodologia diferents dels d'ara i dels del temps del Dr. Comas. Per a bé i per a mal, la Universitat canvia, i de vegades,

pel que ens venia a sobre i sobretot per les incerteses de l'ambient, una autoritat deia que no hi havia cap eina màgica. Doncs sí, sí que n'hi ha una. L'eina màgica per a canviar la Universitat, perquè sigui font de coneixement i de ciència, compromesa amb la societat i arrelada a la terra, són els professors i professores. Les persones, per damunt de les metodologies, els manuals, la burocràcia i els documents oficials. La capacitat de pensar, d'estimar, de raonar, de criticar i de tenir iniciativa pròpia. Per això, mentre hi hagi professors com el Dr. Comas, aquesta Universitat s'afermarà sòlidament en el seu compromís i complirà el seu deure. Hi ha coses que no canvien i que no han de canviar: el mestratge acadèmic, la ciència, la capacitat de pensar i de fer pensar als altres, i també la bondat, l'atenció, la cortesia i la fidelitat als ideals de cultura, de llengua i de poble.

Gràcies a la Universitat de Barcelona, a tots nosaltres, pel compromís en la defensa de la llengua i de la cultura catalanes i de tota la literatura, a les institucions democràtiques del país i a tots els qui han volgut honorar la memòria de qui fou gran professor, gran defensor de la llengua i, sobretot, un home bo.

ANTONI COMAS I PUJOL (1931-1981)

Sebastià Bonet

Director del Departament de Filologia Catalana

Permeteu que iniciï la presentació que m'ha estat assignada com a director del Departament de Filologia Catalana amb una citació d'Antoni Comas, en memòria del qual celebrem aquest acte d'homenatge, tot recordant també que fa uns 45 anys que va iniciar-se formalment el procés que conduiria a una normalització històricament senyalada dels estudis universitaris sobre la llengua i la literatura catalanes. La citació pertany a l'*Advertiment* amb què Comas va encapçalar el volum IV de la *Història de la Literatura Catalana*, llibre publicat el 1964 que, com bé sabeu, traspassa generosament els límits de l'especialitat, tot essent-ne un dels millors exemples, per convertir-se en columna vertebradora del redreçament intel·lectual i moral del país. Fa així:

«Tot i que he procedit metodològicament com si es tractés d'una qüestió d'orígens, no és lícit d'entendre els segles anomenats de "Decadència" com un trencament o una ruptura total i absoluta amb la tradició: *la llengua i la cultura han arribat senzillament a una situació d'anormalitat*. Aquest és l'altre aspecte al qual em referia al començament: la intenció. El lector s'adonarà que m'ha guiat una idea que arriba a fer-se gairebé obsessionant en el llibre: *demonstrar la continuïtat de l'ús i del conreu de la llengua i que la pèrdua de consciència no arribà mai a ésser total*. Així, doncs, l'obra té una pretensió apologetica i reivindicativa que no vull pas dissimular.»

Aquest text l'entenc com una síntesi perfecta, a l'espera de la corroboració esplèndida que ens oferiran les 850 pàgines del volum, en què ja trasllueixen totes les virtuts de l'autor i de l'obra. D'una banda, claredat, rigor intel·lectual, exigència metodològica, informació amplíssima i una capacitat de treball immensa. D'una altra banda, compromís personal, responsabilitat conscient, reivindicació clarament assumida. Però, per sobre de tot, una excepcional capacitat de transformar categories interpretatives fonamentals, articulant-les en un ordre nou, en un instrument capaç de capgirar tot una manera de veure la història cultural del país i, en últim terme, el país ma-

De l'efecte que l'obra de Comas va produir en el cervell d'un dels seus admiradors més convençuts, Salvador Espriu, tinc la sort d'haver-ne estat testimoni directe. L'escriptor, en parlar-ne amb un respecte fonamental, no pas atenuat sinó subratllat per una ironia de signe defensiu, m'oferia més d'una vegada l'espectacle d'una lluita íntima, d'una dura batalla per empassar-se la contradicció existent entre la convicció que sempre li havia pintat com a evident i fatal la "Decadència", i les perspectives que li obria, a través de la simplicitat d'un adverbí en *-ment* estratègicament situat, un tractament que la definia, recolzant en una demostració aclaparadora, com una mera situació d'anormalitat. I no cal dir que, de batalles com la d'Espriu, l'obra de Comas en va motivar a bastament.

Jo no vaig ser alumne d'Antoni Comas. Va tenir-ne la culpa un cert radicalisme molt de l'època que, en un moment que hauria pogut ser-ho perfectament, va fer que m'inclinés, amb una exclusivitat absurda, per la lingüística diguem-ne pura i dura. Però sí que vaig tenir-hi una breu trobada un cop ja llicenciat en filologia, per una recomanació que als dos devia haver fet en Joan Solà, en la qual em va proposar, amb una actitud molt formal, vull dir cordialment distanciada, que m'encarregués de l'edició crítica de *L'harmonia del Parnàs*, una tasca per a la qual un servidor no estava ni objectivament ni subjectivament preparat. Per mi va ser una ocasió perduda, que sempre lamentaré, per molt que em salvi la convicció que la filologia catalana no hi va perdre res amb la meua defecció. Em queda, tanmateix, el record viu d'un malentès compartit amb un home que, no gaire temps després, vaig aprendre a admirar de veritat. A admirar-lo per molts cantons, però també per l'efecte que als alumnes del meu primer institut de batxillerat produïen les lliçons que per boca seva vaig tenir el goig de pronunciar sobre personatges com Baldiri Reixac, el pare Galiana, el baró de Maldà o, encara, fra Agustí Eura, el pare Vada i Ignasi Ferreres i el grup "Comunicació Literària" –i quin nom tan atractiu!– que se m'apareixien i els apareixien, guardant potser massa poques distàncies, com una mena de Voltaires i Rousseaus catalans.

No gaire temps abans de publicar el volum IV de la *Història de la literatura*, i a resultes d'una reivindicació popular i acadèmica difícil d'aturar, Antoni Comas va accedir a la condició de catedràtic de Llengua i Literatura Catalana de la Universitat de Barcelona l'any 1965. El càrrec tenia un únic precedent, un precedent il·lustre de feia exactament un terç de segle, que era la càtedra que no sense dificultats i endarreriments la república espanyola va acabar reconeixent com a pròpia de Pompeu Fabra. No és qüestió de ponderar aquí el valor històric de les dues efemèrides, però no m'estaré de dir fins a quin punt l'esglaonament de les dates evidencia l'absurda persistència

vida, amb la màxima saviesa i una insistència exemplar. El departament de Filologia Catalana, que m'ha fet l'honor de voler que ara en sigui director, es considera, i crec, amb tot el respecte, que es pot dir que és, fill estimat de tots dos. Amb la qual cosa només vull significar que assumim, amb modèstia i una forta preocupació, però també amb una determinació convençuda, l'alta responsabilitat heretada.

Moltes gràcies.

AMIC GRAN I MESTRE.
EVOCACIÓ D'ANTONI COMAS
A VINT-I-CINC ANYS DE LA SEVA MORT

Carles Miralles

Me'l vaig trobar només arribar a la Facultat. Jo tenia disset anys. El vaig tenir a primer, com a professor de llengua espanyola. Més que recordar els ensenyaments concrets que en vaig rebre, en tinc una impressió de conjunt. Tot es podia explicar, gradualment, i acabava essent fàcil i net. Hi havia un ordre, un sistema, que les seves paraules anaven mostrant, estenent segons els capítols i els exemples, davant nostre. De vegades un exemple se li feia classe; s'asseia damunt la taula –l'he evocat així més d'un cop– i llegia. De vegades en català, de vegades un poema.

Pel que fa al català, jo portava, en arribar a la Facultat, res de gramàtica i d'ortografia, uns quants poemes de Verdaguer –inclosos magnànimament en una antologia de cinquè de batxillerat, em penso, com a mostra de literatura regional–, uns d'Ausiàs Marc desxifrats com si fossin de Villon –a la biblioteca, pel meu compte i amb penes i treballs– i, cosa extraordinària, Costa i Llobera, un volum de la Perenne que havia guanyat com a premi en un concurs literari a l'Institut –en espanyol, no cal dir-ho–, a més d'alguna novel·la de Folch i Torras que havia trobat a casa. Tot plegat, ja s'entén, res a veure amb una literatura construïda, com tenia construïdes –com fos, però tenia– l'espanyola o la francesa i tot –i les dues antigues, una mica, la llatina i fins la grega.

La literatura catalana, com a tal, per a mi pràcticament no havia existit, fins a aleshores. Ell va ser el primer a orientar-me, a recomanar-me i deixar-me llibres. Després vaig anar a classes seves de català –de més a més i de franc, no cal dir-ho– però des d'acabat primer no em va deixar de petja; em preguntava si havia llegit el que ell m'havia indicat, m'insinuava pistes, em demanava parer com si valgués res, el meu parer; per ell vaig gosar escriure en català –vaig entendre que era possible, que era natural que ho fés–, vaig habitar-me a parlar amb ell de literatura; ell va ser el primer censor dels meus poemes i la primera persona amb seny i coneixements que hi va creure.

Torno a primer, a quan s'asseia damunt la taula i llegia un poema. Des-

a un poeta, a procedir amb mètode i paciència, fins que devia trobar que potser me'n sortiria i va deixar-me *Les elegies de Bierville* i *Les irrealis omegues*. Però primer vaig al record que tinc d'ell llegint-nos a primer, assegut damunt la taula, la "Lloança de la camisa" de Guerau de Liost.

Jo ara hi sé veure tot un recorregut, en aquest poema, de la camisa en si, "de fil (que és fresc i llisquent)", a l'ànima, l'eucaristia i la mort del cos, passant pel vent i el sol i les herbes; hi sé veure l'alegria, la netedat de l'amor, del cos, terrenal, com a espill de la llum de la fe, del dring de l'esperit. Sé del cert que tot això no ho sabia veure, quan ell llegia el poema; però estic segur que la manera com el deia, com l'anava mostrant, ho prefigurava, gairebé ho suposava. Feia entendre que un poema sempre és més que les seves paraules, més que el que diu, precisament pel que diu i com ho diu, per les paraules que usa i com les usa. Però ho feia entendre en llegir-lo, net i clar, com si l'artifici del poema en fés naturalment part, no pogués ser explicat separatament, amb altres paraules.

Exagero una mica. Perquè el que dic només ho sé dir intuïtivament i aproximada. Però el que dic és que en llegir sovint revelava el poema. Fins i tot si era complicat i li calia donar explicacions –de sintaxi, de lèxic, de *realia* o del que fos–, quan tornava a llegir-lo el revelava, ve't aquí. Vaig provar de dir-ho en la "Justificació" del volum *Antoni Comas in memoriam* que la Universitat li dedicà el 1985; Joaquim Molas va saber de seguida què volia dir i em va fer veure que era el mateix que havia volgut dir Gabriel Ferrater: et dono un poema o un vers que no entenc ("un vers clos on se m'han romput / les dents") i tu –com si fos una nou, "la blancor" me'n "treus desclovada". Ens podem imaginar l'escena, un cop feta la cosa: el Gabriel fixant els ulls en el rostre de l'Antoni, agraït, entre admirat i una mica picat que hagués resultat tan clar, l'Antoni, tímid i content i una mica com si no tingués importància ("després somrius confús / que la nou sigui tan mollassa"); de fet, només havia fet veure que era així i prou, el confonia la mirada de l'altre –conseqüència de la ineludible constatació que la nou era mollassa, o sigui, que allò era així com era– i somreïa. Havia fet un favor però quasi en demanava perdó, per por d'ofendre.

Era molt caut quan formulava judicis. Per exemple, santa Teresa, li agradava com escrivia, i en introduir (1967) el *Libro de las fundaciones* segurament per mirar d'explicar-ne la raó ell veia que hauria hagut de precisar entre llengua o llenguatge –que aleshores es deia més que ara– i estil, més que no ho havia fet Ramón Menéndez Pidal, que palesament els confonia. Comas no ho deia, per por d'ofendre, i fixeu-vos amb quanta cautela insinuava: "*Pero*

ardid para disimular una cultura literaria”; no “em fa l’efecte que”, “tot sembla indicar que” o cosa semblant; no, sinó la perífrasi “cabria preguntarse si” encara atenuada pel “quizá” i la cosa en si expressada amb una disjuntiva. Ell prou s’adonava que tant el lèxic com la sintaxi que usava Teresa de Jesús eren col·loquials, propis del parlar del seu temps, més que, en general, els que usaven els humanistes, però també que amb aquest lèxic i aquesta sintaxi aquella monja construïa un estil que revelava, més i tot que una cultura literària, una voluntat, una veritable ambició literàries: “ardid” i “disimular” són conceptes forts, que demostren què era el que suggeria. Però ell no es passava ni un pèl, més aviat atenuava el suggeriment: “*Sin embargo, también es lícito pensar que la disimulación le hubiera requerido un tiempo del que ella ciertamente no disponía*”.

Un altre exemple de no passar-se, de limitar-se a suggerir, l’ofereix un altre text seu ponderat, tornant a Guerau de Liost, també sobre l’estil, al seu *Llibre de lectura* (1981) d’aquest autor. En acabar-ne la presentació, destaca “la precisió de les paraules”, “la perfecció formal dels versos” i “l’alt simbolisme que assoleixen les seves imatges” i creu que, per tot això, convindria l’aplicació a Guerau de Liost del vers de Dante *Purgatorio* XXVI 117 “fu miglior fabbro del parlar materno”. Ell no diu d’on ve, el vers, només el cita, de memòria, i tampoc no diu a qui l’aplicava Dante; perquè ho dona per sabut o pel que sigui. Ens ha portat a un lloc crucial de la poètica del segle XX, de la represa de tantes cares de la tradició dels trobadors, però ell es limita a obrir la finestra i posar punt i final. El medievalisme refinat de Guerau de Liost, ell ja l’ha insinuat; el lector que s’hi aboqui, a la finestra que ha obert abans de sortir.

No recordo ben bé quan em va començar a donar feina per a l’Editorial Salvat, per al *Diccionario* de literatura universal, no sé exactament com s’havia de dir, que ell i Emili Teixidor hi dirigien. Aquella feina em va alliberar de la que feia de classes al vespre en una acadèmia i em va permetre tenir més temps per llegir i estudiar, però sobretot hi vaig conèixer gent decisiva, entre els que ja anaven de primera figura, com ara Gabriel Ferrater mateix, altra vegada –va ser Comas que el va portar a la Universitat, primer a aquesta i després a l’altra–, i entre els que anaven més com jo, que redactàvem articles més breus, d’autors no gaire importants, com ara Miquel Bauçà. La llum del record, quan un ha fet seixanta anys, se’t fa cendra massa sovint, quan la toques.

En Miquel va arribar a instal·lar-s’hi, a can Salvat, de nits i tot, una temporada, i, mancat com estava de referents, d’orientació, queia feixugament

i li havia pres afecte. La indefensió, vera o fingida, dels altres el convertia a ell en indefens. El feia “vulnerable”, per dir-ho com Espriu, ser “escrupolós i tímid”, però sobretot carregar-se ell amb les responsabilitats també dels altres, prendre’s com a cosa seva les dificultats, els problemes dels altres; crec que hi havia, en això, una part important de caràcter, de manera de ser, però també d’exigència cristiana, una obligació que també sentia com a cosa natural, indefugible.

Miquel Bauçà es va casar a Montserrat, un dia de sant Esteve. Com a cosa privada, sol com sempre, tot i que es casés, i Comas va provar de convèncer-me que ens hi enfiléssim i al final m’hi vaig deixar portar. Em venia costa amunt –una diada familiar, haver de matinar, el tren, el telefèric– i pensava que Bauçà tampoc no havia manifestat que ens hi volia. Bauçà, que no en sabia res, va estar molt content i no ho va amagar; aquell dia ell ja volia estar content, perquè volia demostrar i demostrar-se que volia que li sortís bé el determini que havia pres, però poder mostrar als pocs parents de la núvia que ell tenia un amic com l’Antoni, que havia pujat a Montserrat per ell, només per ell, el dia que es casava, això el va fer somriure de debò, i una bona estona va estar fumant amb nosaltres, a la plaça, i parlant del paisatge, del temps i de l’amor sense cap sarcasme, cosa del tot excepcional. L’Antoni somreia i em mirava: veus, home, com havíem de venir? No recordo que parléssim gaire a la tornada: ell n’estava content, jo no vaig dir-li que em semblava que havíem fet bé. Vaig tornar-hi a pensar arran de la mort tan lamentable de Bauçà. Cap anècdota no hauria de ser un exemple moral, perquè solem contar-les com a cosa absoluta, tretes d’un context sempre subtilíssim, complex, el de la vida. No vull doncs presentar aquesta com a excepció sinó servir-me’n per manifestar que quan es va saber la mort de Bauçà vaig pensar que l’Antoni m’havia fet còmplice d’una seva bona acció, tants anys enrere.

El que vull destacar és com ell les feia, coses així: les feia i, quan sortien bé, somreia confús, això vull dir. Les coses així, però, segurament no poden agrair-se; no és fàcil poder-ne estar a l’altura, qui les rep. Jo certament no voldria reiterar ara fins a quin punt era bona persona i desplegar el tòpic de la jungla de la vida, de l’enveja dels humans i en particular dels catalans –que es veu que només tenim, que ens sigui reconeguda, identitat en els defectes–; no vull presentar Antoni Comas com a víctima de res sinó il·luminar algunes seves qualitats. Cap al final de la seva vida, Comas el va anar administrant més avarament –més avarament amb ell mateix, ja s’entén–, aquell somriure que el feia entranyable i vulnerable. Però ara, a vint-i-cinc anys de la seva mort –la d’un home que ben hauria pogut estar viu avui entre nosaltres–, no cal que pretenguem fer història –o jo, almenys, no tinc aquesta pretensió–;

literatura però jo sempre he pensat que literatura i vida no estan renyides, que van juntes, i practico més aviat l'evocació, ara. La història pretén establir la veritat i té uns camins de recerca i mètode que en principi hi ha acord a seguir. L'evocació és una finestra oberta en el record; té un complement directe, la persona evocada, però implica un subjecte, Ulisses que conversa amb les ombres dels morts.

Comas va ser, com a erudit, qui va bastir la història literària del XVIII català, al quart volum de la primera edició –que va acabar amb aquest volum– de la *Història de la literatura catalana* de l'Ariel, i jo personalment penso que hauria anat més bé que també s'hagués fet càrrec del XVI i del XVII; va deixar algunes lectures molt decisives d'escriptors moderns, com ara Joan Alcover; format amb una tesi sobre un trobador, un tema de filologia romànica estricta, i deixeble d'un historiador de la literatura, llegia molt bé, més enllà del text com a document, però sempre dins dels límits d'una formació acadèmica que fins i tot formalment ha deixat petja en alguns seus escrits –el seu treball, per exemple, sobre *Curial e Güelfa*, que pertany al gènere acadèmic de la lliçó magistral. La situació docent des de la qual va dur a terme la seva feina, arran sobretot de la càtedra, li donà una tornem-ne a dir responsabilitat que encara el va fer més vulnerable. Aquesta responsabilitat, crec que també l'assumí i exercí amb dignitat i prou d'eficàcia, dins i fora de la Universitat. Però per a mi va ser decisiu d'una altra manera; em va ser un amic gran, em va mostrar l'evidència de la meua llengua i me'n va cantar les excel·lències per fer-me'n veure la dignitat, em va ensenyar a llegir, va creure que estar per mi s'ho valia, em va aconsellar i encaminar. No és possible separar d'aquest tracte el fet que era un erudit, un professor, un crític: em va ser un amic gran com a mestre. No va ser l'únic meu mestre i jo vaig estudiar, no pas sense que el seu consell m'hi acabés d'inclinar, filologia grega; no em va ser mestre en l'ofici d'helenista, és clar, sinó en la vocació de lector, en l'atenció i el control de la interpretació, en la consciència –que m'havien amagat fins que el vaig conèixer– que l'amor del dir, del parlar i l'enraonar que hi ha en la filologia només rectament pot realitzar-se des de la pròpia llengua –es projecti, després, sobre la llengua que sigui. En tot això, que és més important que l'ofici concret, em va ser mestre; directament i en anys decisius.

En anys decisius. Jo tenia trenta-sis anys, quan ell va morir. Feia gairebé vint anys que ens coneixíem. Els anys decisius són intensos; també passen, com els altres, però són intensos. Els anys de la relació mestre-deixeble van ser sobretot els deu primers; en va quedar una amistat de principi, no enterbolida per cap problema d'interessos –érem de províncies acadèmiques diferents–, que tornava a la literatura a l'entorn especialment del seu

havien patrocinat, l'any 1966, un meu article a *Convivium* sobre “1939: Grècia i la literatura catalana”, que anava sobre *Les elegies de Bierville* i l'*Antígona* de Salvador Espriu –a qui vaig conèixer, també personalment, per ell–: ell i Eduard Valentí van fer-me'n publicar un altre també sobre *Les elegies* a *Ínsula*. El 1979 va sortir la meua *Lectura* d'aquesta obra, i dos anys abans havia editat la traducció en vers d'Eurípides i Sòfocles per Riba. Abans, el 1969, havia col·laborat amb ell ajudant a l'organització de l'*In memoriam Carles Riba (1959-1969)*, que va diguem-ne orientar la col·laboració en aquesta Universitat entre els estudiosos de grec i els de català, en el marc de l'Aula Carles Riba que va resultar de l'organització d'aquella commemoració i en la qual es van presentar, anys després, les traduccions en vers dels tràgics i es va fer també un homenatge a Clementina Arderiu, entre altres activitats. A l'*In memoriam* jo explorava el cristianisme de Riba des d'una òptica per a ell segurament massa laica; tampoc no el devia convèncer gaire el meu entusiasme per la connexió Hölderlin-Riba ferrateriana. En parlàvem, d'això i de tot, amb llibertat, en aquells anys d'agitació universitària i social, de terrabastalls ideològics i tempestes històriques, com si la cultura, la interpretació i l'estudi dels poetes, l'amor de les paraules, fessin part de la vida; com si en depengués alguna cosa, el futur del país, aquesta llengua i aquesta cultura, per exemple, o l'humanisme.

Vam mantenir la nostra amistat, i els seus fonaments, l'estimació i l'agraïment, la llengua, la literatura i l'humanisme, per desobre del curs canviant, de les vicissituds de la vida, de les transformacions socials i polítiques. En definitiva, conrear l'humanisme és no perdre mai la consciència, em sembla que deia Sèneca, de respirar, d'estar entre homes; no el resultat, reblem nosaltres, de coincidir-hi sinó de l'acceptació de la diferència, de l'aportació de tots a l'empresa comuna.

Anys després, amb temps, m'ha vagat de ponderar i admirar la seva construcció del XVIII, l'he recordat sovint, jo sol i en converses amb molta gent, m'he servit encara, per exemple, del seu esforçat, penetrant paral·lel entre Maragall i d'Ors per arribar a la *Nausica*. Els temps han continuat canviant, alguns amics van desertar, la fruita ha madurat moltes vegades i els fills han crescut; els que vam quedar, deixebles i amics, ens hem fet més grans que ell no era quan va morir. Vint-i-cinc anys. L'he trobat a faltar però m'ha fet companyia, ell irremissiblement absent, el meu amic gran, el meu mestre. He provat d'evocar-lo avui sense grandiloqüència i amb justícia, però són grans els mots que sento i entenc que li corresponen, i no he volgut estar-me de dirlos, del fons del meu cor i de la meua intel·ligència.